

Риторика вчителя в досягненні пізнавальних, розвивальних і виховних цілей навчання української мови

Риторична освіта вчителя як один із найважливіших напрямів лінгводидактики враховує когнітивно-комунікативні й морально-патріотичні характеристики національномовної особистості, елітарного носія рідної мови. Сучасне трактування риторики вчителя як теорії та майстерності ефективного впливового професійного мовлення спирається на основи класичної риторики – науки про способи переконання за допомогою слова, що базуються на майстерно поданій чіткій системі логічних доказів, мистецтві користуватися аргументованими логічними висновками, на теорії художнього мовлення. У такому ракурсі розглядається риторика вчителя в працях С. Абрамовича, Н. Бабич, Н. Голуб, О. Горошкіної, О. Кучерук, Л. Мацько, О. Мацько, Е. Палихати, М. Пентилюк, М. Чикарькової та інших сучасних українських науковців.

Риторика вчителя – ефективний засіб у створенні гармонійного навчально-комунікативного середовища. Оскільки предметом педагогічної риторики є закономірності мовленнєвої поведінки вчителя в різних ситуаціях спілкування, сферах практичної діяльності з метою створення ефективного висловлювання, виникає необхідність розглянути роль риторичних можливостей педагога, зокрема риторики вчителя української мови, у досягнення пізнавальних, розвивальних та виховних цілей навчання. В основі риторично-педагогічної діяльності вчителя-словесника лежать уміння ефективно навчати поняттям (доцільно й переконливо розповідати, пояснювати), уміння майстерно ставити запитання до учнів і спонукати їх до діалогу, уміння цікаво й ефективно почати й закінчити урок, щоб він залишив певний слід у пам'яті, думках і почуттях школярів.

Важливою умовою ефективної методичної системи навчання мови за допомогою риторики вчителя є володіння знаннями про психологічні засади мовної освіти, виявлення закономірностей, які необхідно враховувати вчителю в процесі формування та відтворення зв'язних висловлювань. На нашу думку, неможливо розкрити роль риторичних можливостей учителя, не з'ясувавши психологічного підґрунтя їх.

Відомо, що мовлення – один із найскладніших психічних процесів, а мова – знаряддя мислення людини й засіб її самовираження. Психолог Б. Баєв, аналізуючи психологію породження мови та мовлення, говорив про те, що мовна діяльність є одночасно й мисленнєвою, а підкреслюючи особливе значення мовлення в навчальному процесі, наголошував на нерозривному зв'язку мовлення й мислення [1, с. 72]. Саме на цьому зв'язку будується визначення мети уроку.

Досліджуючи психологічний аспект усного та писемного мовлення учнів, І. Синиця вважав закони мовлення й мислення не тотожними, а такими, що "утворюють нову якісну цілісність, первісною, неподільною одиницею якої є значення слова, що однаково (але не завжди однаковою мірою) стосується і мислення, і мовлення" [13, с. 12]. Ці важливі психологічні закони активно впливають на формування мовленнєвої особистості, що перебувало в центрі уваги багатьох наукових досліджень у галузі психолінгвістики (праці Т. Ахутіної, Л. Виготського, С. Кацнельсона, О. О. Леонтьєва, О. Лурії та багатьох інших учених). Сформувати

мовленнєву особистість учня – основна мета діяльності вчителя-словесника, що має відображатися ще в меті уроку.

За уявленнями сучасних представників ідеографічної лінгвістики, мовлення починається з виникнення деяких загальних фундаментальних смислів або з їхньої активізації, що знаходяться в центрі когнітивної діяльності щоденної свідомості. Тому в лінгвістиці розрізняють три моделі виникнення мовлення:

1) схоластичну модель, в основі якої лежить гіпотеза про те, що поєднання слів у висловлюванні виникає в результаті добору елементів з необхідним смислом з наявних у людини одиниць лексики;

2) модель породження висловлювання на базі наявних складових частин, що передбачає побудову речення не з поступово з'єднаних слів, а як ієрархічну систему, розвинену у внутрішньому мовленні від елементарної до складнішої;

3) трансформативну модель, засновану на ідеї перетворення вихідних речень з однією структурою в речення з іншою структурою.

В усіх трьох моделях зроблено спробу описати процес породження мовлення методами, що припускають алгоритмізацію цього процесу з метою його наступного використання в системах автоматичного аналізу й синтезу мовлення. Відповідно до сказаного фундаментальними смислами риторики вчителя під час реалізації мети уроку можемо вважати задуми щодо ефективного досягнення її.

Узагальнюючи відомі гіпотези, І. Зимня визначає такі складові частини породження мовлення: мотив, думка, внутрішнє програмування, лексичне розроблення й граматичне конструювання (добір необхідних лексичних одиниць, синтаксичних конструкцій і морфологічних засобів), так звані поверхові синтаксичні структури й форми словозміни, зовнішнє мовлення. Усі вони важливі для реалізації пізнавальної, виховної, розвивальної мети уроку. Згідно з теорією І. Зимньої, основна одиниця створюваного тексту (висловлювання) формується на основі переходу від глибинних лексико-синтаксичних структур через граматичне структурування, вибір, конструювання слів і морфологічне оформлення речень до поверхових і артикулятивних структур (зовнішнє мовлення) [6]. Схематично можемо зобразити це так:

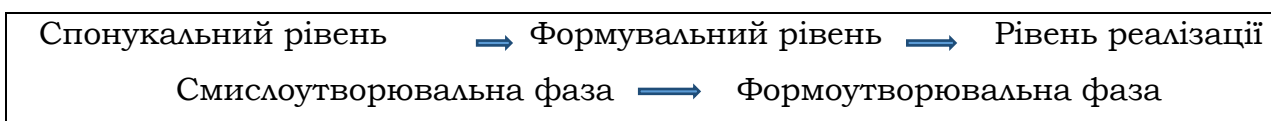

Схема 1. Механізм створення висловлювання.

Перетворення задуму висловлювання в текст (на етапі реалізації задуму) починається з активізації вербальних структур. Як указує Т. Ладиженська, залучення до цього процесу синтаксичних механізмів приводить до формування предикативних рішень, що з'єднують "запропоноване" (тема) з "новим" (рема) [7]. На основі існуючих у вербальному просторі зв'язків розвиток активізувальних процесів зумовлює подальше перетворення вихідної предикативної структури "тема – рема" у зв'язний текст. Для вчителя важливо розуміти механізм створення висловлювання, щоб спроектувати наперед поставлені мовленнєві завдання.

Основною одиницею мовлення є текст у розумінні будь-якого закінченого зв'язного, незалежного та граматично правильного усного чи письмового висловлювання [4, с. 111-138]. До критеріїв, яким має відповідати висловлювання вчителя як текст, відносимо: зміст і композицію його, завершеність думки, чіткість викладу, дотримання в побудові принципів наступності й перспективності тощо. Крім цього, важливу роль відіграє вміння вчителя подати текст, показати свою майстерність оратора.

Риторика вчителя ґрунтується на використанні мови з метою мовленнєвого впливу на пізнавальний досвід, розвиток і виховання учнів. Завдяки лінгвокреативному потенціалу педагог у процесі риторичного пояснення, розповіді створює знання. Гра слів у мовленні вчителя-ритора дає змогу викласти матеріал образно, увиразнити значення навчальних понять, подати їх у доступній для сприйняття учнями формі, змінити смисл повідомлення відповідно до навчально-виховної мети й наміру педагога. Досягнення *пізнавальних цілей* уроку можливе, якщо учні реагують на живе красномовне слово вчителя розумінням сказаного.

Значення риторики вчителя в розвитку учнів є безсумнівним. Свого часу Л. Виготський звернув увагу на те, що свідомість розвивається в результаті діяльності, у процесі чого формується мислення та мовлення [3], а також відбувається реалізація *розвивальної* мети уроку. Тому риторика вчителя має бути не суцільним монологом, а базуватися на мовленнєвій взаємодії з учнями. Ідею Л. Виготського розвинув О. О. Леонтьєв з урахуванням того, що мова є засобом спілкування та відображення життя у свідомості людини. Спілкування є особливим видом інтелектуальної, мовленнєвої діяльності. На думку О. О. Леонтьєва, поняття діяльності необхідно пов'язати з поняттям мотиву, оскільки діяльності без мотиву не буває [8, с. 155]. Особи, які беруть участь у діяльності (спілкуванні), впливають так чи так на думки, прагнення, стан і почуття інших людей. Мовець ставить перед собою певні завдання й намагається їх виконати. Основними з таких завдань у спілкуванні вважають повідомлення та вплив на адресата, що важливо для реалізації *виховної* мети уроку за допомогою педагогічної риторики. Від завдань впливового спілкування вчителя з учнями на уроці залежить вибір риторичних засобів, жанр і стиль педагогічного красномовства. Б. Баєв говорив про те, що мова обслуговує не лише міжлюдське спілкування, а також виконує інформативну навчальну функцію [1, с. 71]. Як відомо, з допомогою мовлення здійснюється процес спілкування між людьми та проходить передавання інформації, відбувається реалізація риторичних можливостей особистості. Завдяки риторичній вправності вчитель може подати матеріал більш виразно та яскраво, привернути до нього потрібну увагу учнів і спонукати їх до роздумів та спілкування.

Спілкування розв'язує комплекс завдань щодо формування й розвитку мовленнєвих та риторичних умінь. Як зазначав О. О. Леонтьєв, щоб повноцінно спілкуватися, людина має володіти низкою вмінь: уміти швидко й правильно орієнтуватися в умовах спілкування, уміти правильно спланувати своє мовлення, вибрати зміст акту спілкування, знайти адекватні засоби для передавання цього змісту, вміти забезпечити зворотний зв'язок. Якщо буде порушена хоч одна ланка акту спілкування, мовцеві не вдасться досягти очікуваних результатів спілкування, і воно буде неефективним [8, с. 33]. Соціальна потреба в цих уміннях зумовлює важливість і необхідність пізнавальних, розвивальних і виховних цілей

уроку, а вибір змісту акту спілкування вчителя з учнями та відповідних мовленнєво-риторичних засобів для здійснення впливу на слухача визначається запроектованою метою уроку. Завдяки власній риториці вчитель виводить навчальне спілкування на новий якісний рівень. Риторика вчителя, особливо у формі діалогу, формує позитивне навчальне середовище, яке має розвивальний потенціал, у якому учень набуває пізнавального й комунікативного досвіду. У такому середовищі учень оволодіває здатністю логічно, послідовно, виразно, образно, аргументовано викладати власні думки й відстоювати їх.

Педагогічне спілкування проходить поетапно. На підготовчому етапі відбувається моделювання особистістю майбутнього спілкування з одним чи декількома мовцями на основі знань про їхні особливості, створення уявної ситуації майбутньої взаємодії вчителя з адресатом спілкування (учнями), орієнтування в умовах спілкування. Етап керування спілкуванням передбачає вміння з боку вчителя підтримувати ініціативу учня, організовувати діяльність спілкування, коректувати свій задум. Аналіз результатів спілкування визначає співвідношення мети, засобу і результатів виконання завдання. Саме під час професійного спілкування на уроці виявляються риторичні можливості вчителя, здатність доцільного ефективного, переконливого мовлення, а також стає зрозумілим, чи вдалося педагогові досягти мети заняття.

Щоб наблизити умови навчання до природних умов спілкування, необхідно ввести учня в мовленнєву ситуацію й навчити його орієнтуватися в ній, тобто ясно уявляти співрозмовника, умови перебігу мовлення й завдання спілкування. Ця проблема може бути розв'язана з урахуванням екстралінгвальних чинників, що зумовлюють стиль педагогічного мовлення: сфера спілкування (офіційна чи ні), умови спілкування (персональна чи масова комунікація), функції педагогічного мовлення (повідомлення, обмін думками, вплив на адресата). Усі ці чинники визначають мовленнєву ситуацію, в якій виявляються риторичні можливості вчителя й учнів.

Ураховуючи специфіку мовлення як особливого виду діяльності, учені-методисти (основоположник Т. Ладиженська) на основі положень психології та психолінгвістики розробили лінгводидактичну теорію мовленнєвої діяльності, у якій враховано модель породження висловлювання, що передбачає дотримання таких необхідних умов для створення досконалого висловлювання:

1) педагогічне мовлення буде успішним за умови спрямування його на досягнення навчально-комунікативної мети, якщо ця мета добре осмислена суб'єктом діяльності, автором усного чи писемного висловлювання (особливості мети уроку визначаються наперед учителем);

2) мовлення є способом спілкування та пізнання, без них мовлення не має цінності, тому мета мовленнєвої взаємодії на уроці визначається метою навчального спілкування та пізнання, тобто попередньо визначеною вчителем метою уроку (пізнавальною, розвивальною, виховною);

3) мовленнєва взаємодія на уроці підпорядковується його меті, успіх педагогічного мовлення залежить від того, наскільки мовець ураховує особливості свого адресата;

4) мета спілкування на уроці та адресат мовлення є найважливішими умовами, що визначають характер мовленнєвої

діяльності й мовленнєвого продукту в конкретній навчально-комунікативній ситуації;

5) спілкування вчителя з учнями відбудеться, якщо врахувати й осмислити тему та основну думку висловлювання, місце спілкування, обсяг висловлювання, що залежить від часу, відведеного для усного мовлення чи написання під час уроку.

Виходимо із запропонованої О. О. Леонтєвим чотирьохетапної моделі висловлювання (адаптовано до риторичної діяльності педагога):

- перша фаза (орієнтування в ситуації спілкування) передбачає вміння вчителя осмислювати та добре уявляти мовленнєву ситуацію, тобто формувати задум майбутнього висловлювання з урахуванням концептуального закону риторики;

- друга фаза (планування змісту висловлювання) потребує вміння відповідно до задуму добирати матеріал для мовлення, використовуючи різні джерела інформації (власний досвід, повідомлення інших людей, інтернет-матеріали, телепередачі, наукові, навчально-методичні та публіцистичні матеріали, художню літературу, аналіз творів мистецтва та ін.), систематизувати матеріал та будувати план майбутнього висловлювання з урахуванням мовленнєвого задуму, завдань і надзавдань педагогічного мовлення та стратегічного закону риторики;

- третя фаза (реалізація задуму в зовнішньому мовленні, з огляду на тактичний закон риторики, закон ефективного мовлення та ін.) передбачає вміння користуватися різними стилями й типами мовлення відповідно до задуму, уміння доцільно вибирати мовні засоби з урахуванням усіх компонентів навчально-мовленнєвої ситуації, уміння викладати задуманий текст етично, логічно, послідовно, рівномірно, виразно, з відповідним темпом, тоном та іншими особливостями усного мовлення, уміння впливати на слухача, переконувати його;

- четверта фаза (контроль за результатами мовленнєвої діяльності) охоплює вміння бачити реакцію слухача на почуте під час усного мовлення, зіставляти висловлювання із задумом та за необхідності коректувати своє мовлення, уміння вдосконалювати продукт мовленнєвої діяльності з урахуванням задуму висловлювання.

Головна мета створення тексту навчальної промови вчителем – вплинути на учнів живомовним словом та досягти пізнавальних, розвивальних і виховних цілей уроку. Важливу роль у цьому виконує, з одного боку, риторична підготовка вчителя, а з іншого – здатність учнів сприймати-розуміти мовлення вчителя, їхня розумова, емоційна, комунікативна, навчально-предметна готовність брати активну участь у проведенні уроку. Комунікативними формами навчального спілкування на уроці є учнівські доповіді, повідомлення, лекції, консультації, семінари, звіти, бесіди, реферати, контрольні роботи, що дають уявлення про рівень володіння учнями навчальним матеріалом, рівень риторичних можливостей учнів, їхню ораторську майстерність.

Риторика вчителя активізує комунікативно-пізнавальну діяльність учнів, що охоплює низку психічних процесів (спостереження, відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, мовлення та ін.), комунікативні вміння, уміння планувати свою навчальну роботу, здійснювати самоконтроль, уміло використовувати розумові операції (аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування, конкретизація, диференціація та ін.). Сказане можемо зобразити у вигляді схеми (див. схема 2).

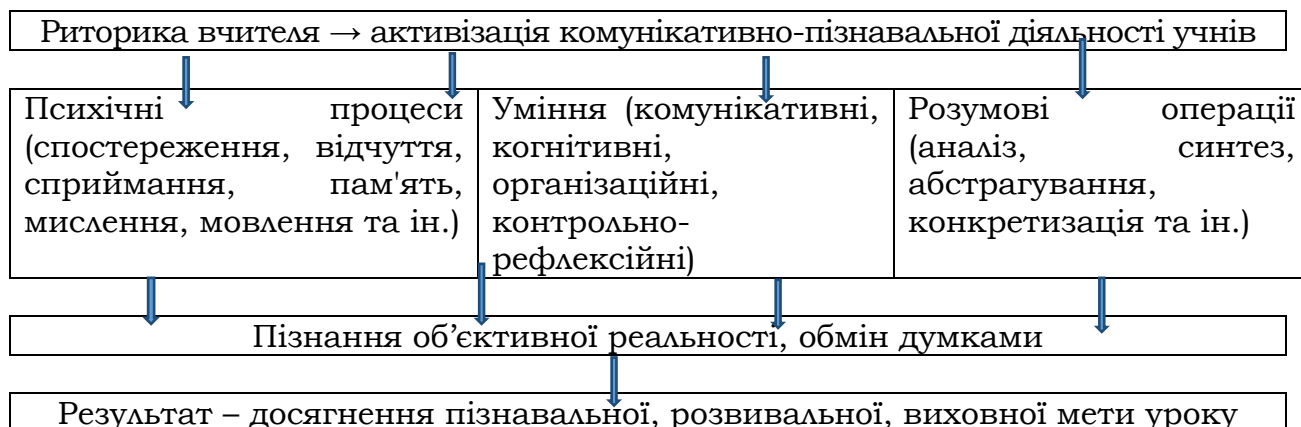

Схема 2. Вплив риторики вчителя на досягнення мети уроку.

Закономірно, що реалізація кількааспектної мети уроку можлива лише за умови активізації комунікативно-пізнавальної діяльності учнів, значною мірою цьому сприятимуть розвинені риторичні можливості вчителя. Вони розкриваються в змісті й процесі професійно-педагогічного мовлення (у повідомленні, поясненні, діалозі з учнями). Зміст і форма такого мовлення виконує низку функцій, які співвідносяться з цілями навчання, кожна з таких функцій реалізує один чи кілька аспектів мети уроку. Зміст у зв'язку з формою педагогічного мовлення, побудований відповідно до триєдиної мети уроку, визначає пізнавальний, виховний та розвивальний потенціал уроку (див. схему 3).

Схема 3. Вплив змісту педагогічного мовлення на досягнення кількааспектної мети уроку.

Потрібно зазначити, що зміст педагогічного мовлення може виконувати більше функцій, зокрема ідентифікаційну, етичну, експресивну, сугестивну та інші, що зумовляють пізнавальний, розвивальний, виховний потенціал уроку.

Пізнавальний (освітній) аспект мети навчання заохочує учня до засвоєння, закріплення чи повторення нового матеріалу, розуміння основних понять, термінів, прикладів. Важливо, щоб риторика вчителя сприяла такому заохоченню. Необхідною умовою є вільне володіння

вчителем навчальним матеріалом, уміння зорієнтуватися в ситуації спілкування на уроці та вибрати необхідні мовленнєві засоби для розкриття теми уроку, навести яскраві приклади, переконливі докази, аби вплинути на інтелект та емоційно-почуттєву сферу школярів. Своєю чергою, риторично-педагогічна діяльність учителя формує в учнів уміння красномовно розповідати, зрозуміло пояснювати, здобувати самостійно нові знання, конкретизувати набуті знання, ставити запитання по суті, зокрема й проблемні, зосереджувати увагу та мислення на виконанні завдань.

Реалізація *розвивального* аспекту мети уроку визначається загальним розвитком учня, результати її проявляються значно повільніше, ніж під час досягнення пізнавальних та виховних цілей навчання. Розвивальні можливості уроку рідної мови повинні сприяти збагаченню словникового запасу учня, посиленню комунікативних можливостей мовлення, його експресивності та виразності, розвитку зв'язного мовлення, риторичних здібностей учня, емоційного ставлення до висловлення. Розвивальні можливості педагогічної риторики на уроках мови забезпечують комунікативний, лінгвокреативний, інтелектуально-емоційний розвиток школярів.

Виховний аспект мети уроку може бути реалізований засобами педагогічної риторики, якщо вони спрямовуватимуться на досягнення духовно-естетичних, морально-патріотичних цілей. Завдяки цим засобам учитель пропагує та утверджує високі морально-етичні цінності, активізує мовно-естетичний досвід школярів і цим якісно впливає на морально-етичне й мовно-естетичне виховання.

У риторично-педагогічному процесі вчитель здійснює мовленнєву діяльність. Особлива роль відводиться говорінню, учитель має розуміти специфічні ознаки цього виду мовленнєвої діяльності, серед них такі: *мотивація, активність, цілеспрямованість, зв'язок з дійсністю, зв'язок з мисленням, індивідуальний стиль, ситуативність, евристичність, самостійність, темп* та інші ознаки.

Основу комунікативної мотивації вчителя становлять два види потреб: 1) власне потреба в спілкуванні, властива людині як соціальній істоті, 2) потреба в здійсненні конкретної мовленнєвої дії, потреба "втрутитися" в мовленнєву ситуацію. Перший вид – це загальна комунікативна мотивація, рівень якої не залежить від організації навчального процесу, але є тлом для другого виду – ситуативної мотивації, рівень якої залежить від того, наскільки вчитель у змозі організовувати конкретну навчально-мовленнєву ситуацію. Активність у процесі мовлення виявляє ставлення мовця до навколишнього світу. Це ставлення формується навіть тоді, коли людина мовчить і слухає співрозмовника, відбувається аудіювання, розуміння мовлення (також працює рецепція як активний процес). Мисленнєво-мовленнєва активність можлива тоді, коли предмет спілкування викликає емоційне ставлення в особистості. Активність учителя як майстра красномовства зумовлює ініціативну мовленнєву поведінку співрозмовника, що важливо для досягнення мети навчального спілкування.

Цілеспрямованість педагогічного мовлення викликається його професійно-комунікативними завданнями й водночас орієнтується на розв'язання їх. Доцільне мовлення вчителя базується на прагматичному впливі говоріння і здійснюється завдяки його стратегії й тактикам.

Стратегією вважаємо реалізацію загальної мети управління навчально-виховним процесом, а *тактикою* – реалізацію завдань спілкування. Виходимо з того, що під стратегією розуміють мистецтво керівництва діяльністю, що має визначати головний напрям дій і вчинків, а під тактикою – сукупність засобів та прийомів для досягнення поставленої мети, лінію поведінки [14; с. 678, 689]. Стратегія навчання мовлення учнів розглядається як комбінація інтелектуальних прийомів та зусиль, що застосовуються школярами для розуміння, запам'ятовування та використання знань про систему мову та для формування мовленнєвих умінь та навичок. Тактика у навчанні учнівського мовлення розглядається як система методичних прийомів, що зумовлюють оптимальний шлях оволодіння учнями мовленнєвою діяльністю як способом спілкування на основі врахування конкретних навчальних факторів. Стратегія мовлення вчителя на уроці української мови полягає в мистецтві переконувати, впливати на учнів, або, як зазначають Л. Мацько і О. Мацько, у визначенні цільової настанови, виділенні основних питань предмета мовлення і формулюванні тез, а тактика мовлення стосується аргументації – наведення аргументів, обґрунтування будь-якого положення, судження. Вона сприяє активізації мислення та емоційно-вольовій діяльності оратора й аудиторії [9, с. 98]. Тактика мовлення словесника передбачає добір засобів та прийомів для досягнення комунікативної мети. Виникає низка другорядних завдань спілкування (навчитися аргументувати свою думку, орієнтуватися на аудиторію учнів, усебічна компетентність аргументатора, ораторська підготовка та ін.), що зумовлюють тактику мовлення вчителя. Ці завдання вважаємо другорядними щодо здійснення безпосереднього впливу на учнів.

Якщо говоріння педагога в процесі навчання не передбачає мети впливу на слухача, то воно не сприймається як засіб спілкування. Цілеспрямованість зобов'язує говорити в умовах наявності комунікативних завдань, в умовах доцільного впливу вчителя на учнів як своїх мовленнєвих партнерів. Зв'язок з дійсністю є необхідною умовою говоріння. Це стосується змістового аспекту мовлення та стимулювання мовленнєвої взаємодії. Потреба висловитися з'являється як результат попередніх подій, до яких причетні співрозмовники, або як передумова майбутніх подій. Потреба вчителя переконати когось не виникне, якщо необхідні реальні умови, дійсні стосунки не виникнуть, не будуть включені в контекст діяльності.

Зв'язок говоріння з мисленням відбувається закономірно й постійно, адже перед людиною виникають різні мисленнєві завдання. Мисленнєва діяльність підпорядкована виконанню мовленнєвого вчинку. Індивідуальний стиль усного мовлення вчителя характеризується сукупністю персональних мовленнєвих дій, які він застосовує для досягнення завдань і надзавдань навчально-мовленнєвої поведінки. Ситуативність навчального мовлення виявляється у відповідності мовленнєвих одиниць основним компонентам конкретної ситуації педагогічного спілкування. Евристичність живомовної діяльності вчителя в навчальних ситуаціях зумовлена непередбачуваністю мовленнєвих дій учнів. Ситуації педагогічного спілкування постійно змінюються, а вчитель як мовець має бути готовим до постійно мінливих навчально-комунікативних умов. У процесі риторики вчителя враховуються такі вияви евристичного потенціалу: 1) евристичність мовленнєвих завдань;

- 2) евристичність предмета спілкування; 3) евристичність змісту спілкування;
- 4) евристичність мовленнєвих засобів.

Самостійність мовлення полягає в тому, що воно проходить без запозичення думок з різних джерел, без опори на попередні записи чи ілюстративні зображення. Власні риторичні здібності кожного вчителя є його індивідуальною ознакою. Темп мовлення вчителя визначається не лише психічними особистісними властивостями, а й синтагматичністю мовлення (розчленування висловлення на синтагми – мовленнєві відрізки, що мають свій смисл і логічний наголос). З погляду риторично-педагогічної діяльності необхідний темп зберігається в межах окремих синтагм, а в паузах між ними вчитель продумує подальший хід висловлювання, аби воно було впливовим і переконливим.

Досягнення пізнавальної, розвивальної, виховної мети уроку можливе, поза іншим, якщо вчитель досконало володіє механізмом впливового мовлення та доцільно застосовує свої риторичні здібності. З огляду на це, мовлення та риторика вчителя є важливим складником його педагогічної майстерності. Риторичні здібності вчителя мають забезпечити в процесі навчання: 1) продуктивне спілкування, мовленнєву взаємодію педагога з учнями; 2) позитивний вплив красномовного слова вчителя на свідомість, думки, почуття учнів з метою формування їхніх переконань і мотивів навчальної діяльності; 3) ефективне сприймання, усвідомлення й закріплення знань.

У риторичній поведінці вчителя важливе не лише мовлення, а й доцільне застосування немовленнєвих засобів. Щоб висловлювання вчителя стимулювало мислення учнів, мало розвивальний вплив на них, а спілкування було довірливим, бажаним, приємним, риторика педагога має бути щирою, без відтінків фальші, інакше замість педагогічного впливу виникне емоційне напруження між учнями і вчителем, яке зруйнує місток, що з'єднує цілі навчання і результати.

В умовах риторично-педагогічної діяльності важливу роль також виконує емоційно-психологічна атмосфера навчального спілкування, яку формують тон і манера взаємодії з учнями, характер міміки, рухів, жестів, що супроводжують мовлення. Учитель, який вправно володіє засобами педагогічної риторики, змінює характер навчання учнів, цей характер набуває ознак продуктивного, лінгвокреативного.

Риторичний потенціал учителя розкривається під час монологічного мовлення (розповідь, лекція, коментар, пояснення нового матеріалу, мотивація оцінювання тощо), а також у діалогічному мовленні (бесіда з учнями та іншими вчителями на уроці). Завдяки діалогу посилюється впливовість педагогічної риторики на аудиторію школярів. У деяких навчальних ситуаціях (обмін думками, оцінюванням, привітанням між учнями та вчителем, спільне обговорення певних навчальних проблем, учинків, норм поведінки на уроці й у позаурочний час) може бути переплетення усної та писемної форм педагогічного красномовства. З метою ефективного досягнення освітніх цілей риторика вчителя має відповідати низці вимог, серед них: дотримання акцентологічних, орфоепічних, граматичних та інших норм мовлення, доцільність, логічність висловлювання, точність його та виразність (емоційність, образність, яскравість) тощо. Відповідність риторики вчителя цим вимогам позитивно впливає на досягнення цілей навчання учнів як мовних особистостей.

У ході проведення уроку української мови вчитель використовує різні комунікативні (як підготовчі до риторичних) та риторичні прийоми як способи навчальної діяльності. Риторика вчителя-словесника потребує особливих мовленнєвих технік, у цих техніках важливими, зокрема, є такі прийоми: *метафоризація мовлення, сторітелінг, поєднання мовленнєвої риторики з комп'ютерною презентацією теми* тощо. Ці техніки є умовою результативності педагогічної діяльності, спрямованої на досягнення пізнавальних, розвивальних і виховних цілей навчання мови. **Метафоризація** мовлення передбачає перенесення назви з одного поняття на інше на основі подібності ознак їх. Метафорично виражений початок (кінець) уроку, з використанням образних текстів лінгводидактичного спрямування, наприклад Д. Білоуса, підвищує й утримує навчальну мотивацію учнів, полегшує сприймання тематичного матеріалу, пробуджує думку і слово юної мовної особистості. Метафоричність мислення, як відомо, активізує емоційну пам'ять і сам процес пізнання. Як приклад, можемо навести використання гри "У Всесвіт мови" (автор О. Канарська). В її основі лежить "космічна подорож". Спеціально для роботи створено атлас – збірник головних об'єктів Всесвіту. Центр Всесвіту – планета Лексикологія, експедиція на яку знайомить з ключовою одиницею мови – словом (і фразеологізмом). Крім Лексикології, існують планета Словотвору й подвійна планета ФоГра (фонетика і графіка). Існують також Морфологічна і Синтаксична галактики, а також Чумацький Шлях Стилістики, який веде до вдосконалення усного й писемного мовлення. Дві Туманності – Орфографічна й Пунктуаційна – придумані для того, щоб учні не забували про грамотність. Інтонаційні хмари дозволяють працювати над звуковим аспектом мовлення. Останній об'єкт – штучна міжпланетна станція "Логос-текстум". Велику роль в організації такої роботи на уроці відіграє наочність (опорні схеми та навчальні малюнки), що допомагає керувати пізнавально-мовленнєвою діяльністю учня, впливає на емоції, фіксує увагу на загальних і окремих питаннях теми. Навчальні малюнки та схеми можуть перетворюватися в маршрути здійснених екскурсій. Такий підхід забезпечує системне засвоєння матеріалу (учні бачать його обсяг, усвідомлюють елементи, функції тощо). Він дозволяє активізувати думку, пам'ять, емоції, уяву, викликати інтерес до вивчення мови. Малюнки-опори розроблені таким чином, що мовна система постає перед учнем як цілісна структура, яку він вивчає з погляду побудови та як засіб впливового спілкування.

Сторітелінг – це одночасно наука й мистецтво розповіді різних міфів, казок, билин та переказів. Розповіді можуть бути про придуманих та реальних героїв. Психологи називають такі історії метафорами, оскільки основою їхнього створення стають аналогії та співвідношення, що формуються за формулою "*X відноситься до У, як А відноситься до В*". У подібних розповідях використовують вплив зрозумілого та простого натяку. Головний принцип сторітелінгу полягає в тому, що слухачу потрібно зрозуміти суть розповіді, для цього необхідно активізувати праву півкулю. Саме ця частина головного мозку обробляє інформацію, виражену в образах чи символах. Результат прослуховування подібних історій такий: людська підсвідомість отримує певний досвід, про який говорилося в притчі. Отже, сторітелінг – це прекрасний інструмент для роботи з підсвідомістю. Учитель створює, наприклад, історії про богатирів (Лексиколог, Морфолог, Синтаксист), які мають свої особливості та

проживають цікаві пригоди, протягом яких відбувається знайомство з новими мовними поняттями та збільшується мовленнєвий запас учня. У такому разі красномовство вчителя-мовника має можливість розкритися до широких меж. А. Сіммонс [12] називає такі види сторітелінгу:

- 1) історії, побудовані за типом "Хто я";
- 2) історії, що пояснюють ("Навіщо я тут");
- 3) історії про "побачене";
- 4) повчальні історії;
- 5) історії, що демонструють "Цінності в дії";
- 6) історії, побудовані за типом "Я знаю, про що ви думаєте".

Ці та інші види історій допомагають залучити фантазію для того, щоб створити історії, красномовні образи, які сприятимуть створенню яскравих асоціацій для кращого засвоєння навчального матеріалу.

Особливістю риторики сучасного вчителя є використання під час мовленнєвої взаємодії **комп'ютерної презентації**. Варто зазначити, що сам лише показ слайдів без добірного слова вчителя має менший вплив на досягнення цілей, ніж поєднання його з красномовним поясненням, коментарем учителя. У таких ситуаціях живомовне слово вчителя і комп'ютерна презентація взаємодоповнюються, що в сукупності полегшує процес навчання й підвищує рівень результативності навчально-виховного процесу.

Отже, для реалізації триєдиної мети уроку вчитель послуговується всіма видами мовленнєвої діяльності, особлива роль у цій справі відводиться говорінню, якому властиві мотивація, активність, цілеспрямованість, зв'язок з дійсністю, зв'язок з мисленням, індивідуальний стиль усного мовлення, ситуативність, евристичність, самостійність, темп та інші ознаки. Аналіз теорії і шкільної практики українськомовної освіти переконує, що якість навчально-виховного результату буде вищою, якщо педагогічний дискурс будувати за законами риторики на основі її базових категорій – логосу, етосу, пафосу. Риторичні здібності вчителя української мови, за умови доцільного й умілого застосування в освітньому процесі, впливають на продуктивне українськомовне спілкування, взаємодію педагога з учнями, забезпечують повноцінне сприймання, усвідомлення, закріплення знань, розвивають інтелектуально-емоційну сферу школярів, сприяють досягненню виховних завдань. Риторика вчителя формує позитивну емоційно-психологічну атмосферу навчального спілкування, в основі якої доброзичливий тон і тактовна манера спілкування з учнями, відповідний навчально-комунікативному задуму характер міміки, рухів, жестів, що супроводжують мовлення. Риторичні можливості вчителя розкриваються під час монологічного та діалогічного мовлення. У зв'язку з цим висувуються підвищені вимоги до мовлення вчителя, зокрема дотримання акцентологічних, орфоепічних, граматичних та інших норм мовлення, його логічність, виразність, емоційність, образність, яскравість, чистота, предметна й поняттєва точність, багатство й ситуативно-контекстуальна доречність, переконливість, етичність та ін. Відповідність цим вимогам є основою риторики вчителя-словесника. Дотримання таких вимог допоможе вчителю доцільно побудувати впливове висловлювання, краще презентувати свої думки, забезпечити ефективну навчальну взаємодію, побудувати продуктивні стосунки з учнями, реалізувати пізнавальну, розвивальну, виховну мету уроку.

У перспективі питання педагогічних можливостей риторики вчителя-словесника потребує глибшого дослідження.

Список використаних джерел

1. Баєв В. Ф. Психологія внутрішнього мовлення / В. Ф. Баєв. – К. : Рад. школа, 1966. – 190 с.
2. Баранник Д. Х. Характерні риси монологічного мовлення / Д. Х. Баранник // Закономірності розвитку українського усного мовлення. – К. : Наукова думка, 1965. – С. 46-57.
3. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте / Л. С. Выготский. – М. - СПб : Союз, 1997. – 96 с.
4. Дресслер В. Синтаксис текста / В. Дресслер // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 8. – М., 1978. – С. 111-138.
5. Жинкин Н. И. Речь как проводник информации / Н. И. Жинкин. – М. : Наука, 1989. – 159 с.
6. Зимняя И. А. Речевая деятельность и психология речи / И. А. Зимняя // Основы теории речевой деятельности. – М. : Наука, 1974. – С. 64-74.
7. Ладыженская Т. А. Общеучебные умения и речевая деятельность / Т. А. Ладыженская // Советская педагогика. – М., 1981. – № 8. – С. 85-91.
8. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность / А. А. Леонтьев. – М. : Просвещение, 1969. – 214 с.
9. Мацько Л.І. Риторика : навч. посібник/ Л. І. Мацько, О. М. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 311 с.
10. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению / Е. И. Пассов. – М. : Просвещение, 1991. – 223 с.
11. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1989. – 485 с.
12. Симмонс А. Сторителлинг. Как использовать силу историй. – М. : Манн, Иванов и Фарбер, 2013. – 272 с.
13. Синиця І. О. Психологія усного мовлення / І. О. Синиця. – К. : Рад. школа, 1974. – 206 с.
14. Сучасний тлумачний словник української мови (за ред. В. В. Дубічинського). – Харків : Школа, 2006. – 832 с.